ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ
Сер. соціол. 2008. Вип.2. С.73–99

VISNYK LVIV UNIV.
Ser. Sociol. 2008. N 2. P. 73–99

УДК 316.334.52 (477)

МІСТО ЯК *LIEU DE MÉMOIRE:* СПІЛЬНА ЧИ ПОДІЛЕНА ПАМ'ЯТЬ? ПРИКЛАД ЛЬВОВА

В. В. Середа

Львівський національний університет імені Івана Франка
sereda_vik@yahoo.com

Розглянуто процеси внутрішньої та ідеологічної реконструкції пам'яті у львівському міському середовищі. До аналізу політики пам'яті та процесів символічного маркування міського простору залучено: можливих акторів, а також зміст і символічну структуру дискурсів про минуле, які артикулюють у новостворених місцях пам'яті. Розмежовано рівні на яких функціонують ці актори. Як засвідчує аналіз, творення нової моделі чи моделей міського минулого відбувається шляхом руйнування чи реартикуляції старих місць пам'яті і витворення нових, що поєднують елементи європейського національного, регіонального і локального минулого. Проаналізовано особливості інтерналізації політики пам'яті та стратегії опору з боку недомінантних груп міського населення.

Ключові слова: політика пам'яті, символічне маркування міського простору, ідеологічна та внутрішня деколонізація пам'яті, стратегії опору.

Історія і культурна спадщина Львова є цікавим джерелом для вивчення міжкультурних взаємовпливів та змагання ідентичностей, політики пам'яті, процесів націоналізації міського простору і символічного маркування[1]. Протягом середньовіччя Львів розвивався як полікультурний, багаторелігійний і поліетнічний простір, заселений вірменами, німцями, євреями, поляками, русинами (українцями) та іншими національностями. Всі вони залишили свій слід у міському просторі, створивши різноманітні місця пам'яті[2]. Водночас їхнє сусідство спричиняло постійну боротьбу символічних репрезентацій і стимулювало постійний процес (пере)означення міського ландшафту. З приходом епохи модерного націоналізму їхня боротьба стала гострішою і переросла в спробу перетворити місто на національний символ [8-12].

Від часу заснування Львів зазнавав впливу змін кордонів та політичних режимів. Найчисленніші і найрізкіші трансформації політичних режимів відбулися в XX ст., коли місто почергово належало імперії Габсбургів, Західноукраїнській Народній Республіці, Польщі, Радянському Союзові, нацистській Німеччині, Радянському Союзові, Україні. Дві світові війни ґрунтовно змінили символічний ландшафт міста

[1] Див. недавно опубліковані збірники статей чи спеціальні випуски академічних періодичних видань, присвячені Львову [1 - 6].

[2] Термін запроваджений у науковий обіг П. Норою, який він визначив як "значущі матеріальні та нематеріальні явища, що під впливом часу набули статус символу в національній спадщині" [35, с. 53].

© *Середа В. В., 2008*

та національний склад його населення. Численні бурхливі події спричинялися до постійних спроб "переписати" символічні репрезентації його історичного минулого, що у підсумку призводило до маргіналізації "голосів" одних соціальних груп унаслідок домінування інших.

Ми досліджували зміни, що відбулися в політиці пам'яті Львова, і те, як вони позначилися на змінах його символічного простору після Другої світової війни. и. Більшість дослідників, що вивчали механізми формування політики пам'яті у Львові, зосереджувала увагу переважно на її макрорівневих проявах, описуючи інституції, які формували пам'ять або її структуру. Натомість учені не приділяли достатньої уваги висвітленню рецепції мешканцями Львова символічних репрезентацій міського минулого, а також дискусії про процеси, завдяки яким особистий досвід львів'ян ставав частиною колективної пам'яті. Відповідно, у розвідці охоплено обидва рівні – аналіз символічної структури міської політики пам'яті та її вплив на колективні ідентичності львів'ян. Для цього виконано контент-аналіз пам'ятників і меморіальних таблиць, який дав змогу описати головні тенденції змін у символічній структурі міського ландшафту. Далі розглянуто вплив процесів (пере)означення міського простору на ідентичності сучасних мешканців Львова. Проаналізовано ефективність політики пам'яті та рівень її інтерналізації, описано можливі стратегії опору. Для цього результати контент-аналізу тріангулюються з даними соціологічних опитувань. Також виконано порівняння виявлених особливостей символічного маркування міського простору Львова з подібними дослідженнями, які проводили в сусідніх країнах.

Хоча концепції колективної та історичної пам'яті обговорювали в соціології ще перед Другою світовою війною, наукове зацікавлення феноменом індивідуальної та колективної пам'яті та її впливом на формування ідентичностей значно зросло протягом останнього десятиліття. Деякі дослідники навіть говорять про "бум" у дослідженнях пам'яті [33], який спричинився до появи нового етапу в соціогуманітарних студіях – так званий *"memory-turn"* [34]. Серед причин подібного "розквіту" пам'ятезнавства, що стався наприкінці XX ст., П'єр Нора назвав процеси деколонізації пам'яті меншин і "демократизації" історії. Він стверджував, що *ідеологічна деколонізація* пам'яті є характерною для країн, звільнених від тоталітарного чи авторитарного режиму, еліти яких починають звертатися до давньої, традиційної пам'яті, знищеної чи викривленої на свою користь попереднім режимом [13]. Україна може слугувати гарним прикладом суспільств, у яких відбуваються процеси ідеологічної деколонізації пам'яті. Демократизація українського суспільства після 1991 р. відкрила можливість публічних обговорень історії і посилила дискусії навколо проблемного минулого та політики пам'яті, що їх використовував попередній режим.

П. Нора виділив ще один тип деколонізації пам'яті – так звану *внутрішню деколонізацію*, коли домінантним репрезентаціям минулого протиставляються пам'яті недомінантних груп (наприклад, національних, соціальних, релігійних,

сексуальних чи регіональних спільнот) [13]. Відповідно до цієї концепції, в Україні, як і в інших країнах, офіційні дискурси минулого протистоять "голосам" з маргінесу, "голосам" груп, ігнорованих офіційним історичним метанаративом. Агенти, що репрезентують ці маргіналізовані "голоси", переважно не мають рівнорядного впливу на формування політики пам'яті. Здебільшого, вони цілком або частково вилучені з процесу прийняття рішень (наприклад, рішення щодо того, які пам'ятники чи будівлі треба реставрувати до 750-ї річниці Львова, чию культурну спадщину треба представляти в музейних експозиціях тощо). Тому, вивчаючи процеси символічного маркування міського простору і політики пам'яті, не потрібно розглядати їх як єдиний процес, який стосується всіх мешканців міста і репрезентує їхнє уявлення про минуле. На нашу думку, дослідникам треба звертати увагу на виявлення можливих акторів та опис особливостей їхньої взаємодії (чи навіть конфлікту). На підставі аналізу нещодавніх трансформацій, що відбулися у символічному просторі Львова, можемо зазначити, що описані П. Норою процеси деколонізації пам'яті – ідеологічний та внутрішній – у нашому випадку накладаються, що, відповідно, ускладнює їхнє вивчення.

Ще один важливий напрям у дослідженнях міської політики пам'яті полягає у вивченні *символічної структури* дискурсів про минуле, втілених у різноманітних маркерах та місцях пам'яті. У нашому дослідженні ми зосередимося переважно на аналізі окремих складових елементів процесу маркування міського простору і на тому, як за їхньою допомогою на місто проектуються певні образи. Різні моделі минулого – офіційний історичний дискурс, створений правлячою елітою, так само як і альтернативні, створені іншими акторами – вписуються в міський простір за допомогою назв вулиць, пам'ятників, меморіальних таблиць, музеїв, архівів, ЗМІ тощо. Наш аналіз трансформації символічного простору Львова обмежений пам'ятниками, меморіальними таблицями і назвами вулиць, оскільки вони є найважливішими його маркерами. Зазначимо, що всі три маркери взаємопосилюються. Деякі вулиці мають назви історичних діячів, на честь яких споруджено пам'ятники. Аналогічно, одна з головних функцій меморіальної таблиці – пояснювати мешканцям міста і туристам, ким була особа, на честь якої названо вулицю. Пам'ятники, меморіальні таблиці і назви вулиць є матеріальним втіленням політики пам'яті, вираженої в просторі. Вони артикулюють систему значень, яка легітимізує ту чи іншу модель історичного минулого.

Місто як соціальний текст: маркування простору і проектування "ідентичності" на місто

Пам'ятники

Пам'ятники споруджують переважно у місцях, відкритих і доступних для широкого огляду. Вони слугують не лише для увіковічнення певної історичної події чи особи, а також нагадування про причини/мотиви, чому і ким вони були споруджені.

Церемонія покладання квітів до пам'ятників чи інші комеморaційні ритуали покликані не лише утверджувати презентоване ними героїчне минуле, а й метафорично наголошувати на тяглості історичного минулого спільноти. Їхнє завдання – постійне відтворення колективної пам'яті групи. Пам'ятники відіграють суттєву роль у репрезентації і легітимізації панівних ідеологій та історичних моделей минулого. В такий спосіб міський простір стає підпорядкованим політиці пам'яті домінантної групи, яка прагне запровадити контроль над ним завдяки уніфікації символічної репрезентації історичного минулого та вилучення чи маргіналізації інших "пам'ятей" і символів. Водночас недомінантні групи, якщо їм не дозволено відкрито маркувати свою присутність у міському просторі, використовують різні стратегії опору (від пасивного неприйняття і переозначення до актів вандалізму), щоб "висловити" своє бачення минулого. Проте в сучасній ситуації відбувається посилення і прискорення процесів *внутрішньої деколонізації* пам'яті, меншини стають щораз більше видимими в комеморaційному просторі міста (і Львів у цьому випадку не є винятком).

Політика пам'яті і комеморaційні стратегії охоплюють не лише спорудження пам'ятників, а також деконструювання чи (пере)означення усіх символів, що репрезентують попередні режими і суперечать новому історичному метанаративові. Цей процес охоплює не лише активне забування, а й пригадування.

Радянський період. Як засвідчує аналіз, після примусового "обміну" населенням між Польською Народною Республікою і Українською Радянською Соціалістичною Республікою одним з найважливіших завдань нового політичного режиму було усунення знаків колишньої польської присутності у Львові і символічне (пере)означення міського простору. Як наслідок, найважливіші польські пам'ятники були знищені чи переміщені до Польщі (наприклад, пам'ятник Александрові Фредру – до Вроцлава, Яну III Собєському – до Ґданська). Залишилися лише чотири пам'ятники, які можна було презентувати як пам'ятники "революціонерам" і так включити до радянської версії історії Львова – А. Міцкевичу, Я. Кілінському, В. Ґловацьому, Й. Капущінському і Т. Вишньовському. Всі інші елементи, символічно пов'язані з польським національним минулим, було "стерто". Подібна політика стосувалася й українських маркерів міського простору, встановлених у Львові до 1939 р., що не "вписувалися" в нову парадигму соціально-класової боротьби. Особливі зусилля спрямували на руйнування всіх польських та українських військових цвинтарів й монументів полеглим солдатам; так само, як і всіх інших "місць пам'яті", що репрезентували події Першої світової війни ("Цвинтар Орлят", цвинтар Українських Січових Стрільців тощо), які могли бути використані для артикуляції сакрального досвіду чи колективної пам'яті львів'ян, які відокремлювали б їх від радянської моделі історичного минулого. Всі вони підлягали знищенню, натомість споруджували нові радянські військові цвинтарі й меморіали.

Особливу роль пам'ятників у процесі символічної легітимізації радянської влади засвідчує той факт, що навіть протягом короткого періоду перебування у Львові (між вереснем 1939 і червнем 1941 рр.) радянська адміністрація встигла спорудити

свій перший пам'ятник. Цей монумент був присвячений "сталінській конституції" і символічно маркував центральну точку міста (збудований з дешевих матеріалів, він був зруйнований під час Другої світової війни). Протягом наступного радянського періоду (1944-1991) міський центр був позначений пам'ятником Леніну (споруджений 1952 р.), коло якого відбувалася більша частина комеморацій них ритуалів (прийняття в піонери, покладання квітів з нагоди різних свят, а також школярами 1 вересня чи молодятами тощо), а в путівниках з цього періоду часто був місцем початку туристичних маршрутів [19]. Як показав у своєму дослідженні С. Єкельчик, доки у Львові не спорудили пам'ятник Леніну, центральна влада відмовляла львів'янам у можливості встановити пам'ятник комусь іншому (зокрема, І.Франку) [36].

У період з 1944 по 1991 рр. споруджено 24 нові пам'ятники, які покликані були створити "скульптурний літопис, який розповідає про героїку ратного і трудового подвигу радянського народу, трудящих міста" [37, с. 11]. Відповідно значна частина пам'ятників (дев'ять) була присвячена радянським постатям (В. Ленін, М. Кузнєцов) чи історичним подіям, важливим для леґітимізації радянського характеру міста (Меморіал Возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою в 1939 р.; Меморіал борцям за владу Рад; цвинтар і меморіал, присвячений солдатам, полеглим у двох світових війнах – Пагорб Слави; цвинтар і меморіал присвячений солдатам, що полягли у Великій Вітчизняній війні; Меморіал танкістам-визволителям; Меморіал бойової слави Радянських військових сил; Пам'ятник викладачам і студентам, що загинули у ВВв). Як і у всьому Радянському Союзі, у Львові систематично творили культ "Великої Вітчизняної війни" [16, 20].

До іншої групи належать пам'ятники, споруджені на честь українських радянських письменників чи митців (Я. Галана, О. Гаврилюка і С. Тудора), які підтримували радянський режим, а також пам'ятники представникам різних професій, які особливо вшановували у радянському дискурсі (космонавти, геологи, лікарі).

Врешті, останню групу становлять пам'ятники, присвячені українським історичним діячам чи подіям, що були переозначені й залучені до радянського історичного метанаративу (І. Франкові, М. Кривоносу, І. Підковові, В. Стефанику, козакам) або російським історичним діячам (І. Федорову), які репрезентували україно-російську співпрацю в міському минулому. Незважаючи на те, що інтернаціоналізм був одним з головних елементів пропаганди радянської ідентичності, деякі традиційні міські меншини (як от вірмени чи євреї) залишалися практично невидимими в радянському символічному просторі міста. Згідно із новою, проектованою на міський ландшафт моделлю історичного минулого наголошували на українськості й особливо "давньоруськості" Львова, тоді як про польські та єврейські аспекти його історії намагалися не згадувати.

Загалом процес символічного переозначення львівського міського простору і створення у ньому "ідейно-естетичного середовища соціалістичного міста" не обмежувався лише усуненням одних пам'ятників і спорудженням на їхньому місці інших. Він мав значно глибший і комплексніший характер. "Нав'язування" містові соціалістичної "ідентичності" проявлялося також у назвах, які отримали райони міста – Ленінський, Радянський, Червоноармійський, Залізничний, Шевченківський, за кожним з яких було закріплене певне тематичне гасло ("Ідеї Леніна живуть і перемагають", "Наша мета – комунізм", "СРСР – оплот миру у всьому світі", "Плани партії величні", "Дружба народів – велике завоювання Жовтня") і, відповідно, до якого споруджувалися елементи монументального та декоративно прикладного мистецтва (пам'ятники, меморіальні дошки тощо), добиралися політична наглядна агітація та світлове оформлення [37] (див. рис. 1).

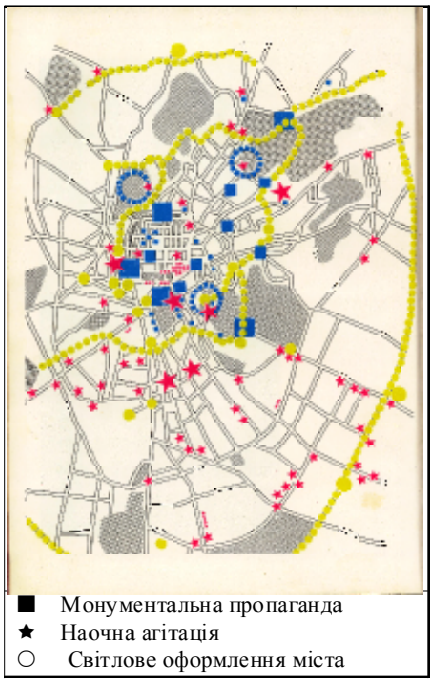

Рис. 1

Сучасний український період. Процес *ідеологічної деколонізації пам'яті* від радянського минулого часто набував форми руйнування чи переозначування найпомітніших символічних маркерів. У багатьох містах після проголошення незалежності України радянські пам'ятники вибірково зносили. Львів став першим містом Радянського Союзу, де було демонтовано пам'ятник В. Леніну. Окрім нього, пізніше знесли ще сім пам'ятників. Серед них – пам'ятники радянським діячам (як М. Кузнєцов) і пам'ятники, які вшановували важливі радянські історичні події (як

Меморіал Возз'єднання в 1939 р. чи Меморіал борців за владу Рад). Виняток становили тільки кладовища і меморіали Другої світової війни. Частково таку політику можна пояснити впливом центрального українського уряду. На прикладі цих меморіалів також можемо простежити необхідність розрізнення між локальними і національними акторами у політиці пам'яті міста. На загальнонаціональному рівні офіційна влада скоріше намагалася перетворити старі радянські свята (День Перемоги як центральне свято) на нові українські і так зняти конфлікт між радянською історичною ідентичністю та новою українською лояльністю[3]. Культ героїв "Великої Вітчизняної війни", який систематично будували в Радянському Союзі, під час урядування Л. Кучми (1994-2004) став вагомою складовою українського офіційного дискурсу і практик комеморації. Водночас Л. Кучма старанно уникав будь-яких згадок про внутрішні конфлікти, що були в українському суспільстві в роки Другої світової війни. Наголошуючи на героїчних звершеннях українців, які становили частину Радянської Армії, він водночас сприяв "колективній амнезії" щодо діяльності західноукраїнського підпілля [21]. Як наслідок, офіційний історичний дискурс впливає на місцеві практики комеморації. Всі радянські цвинтарі і пам'ятники Другої світової війни залишились у незмінному вигляді, хоча нерідко ставали об'єктами вандалізму. Проте паралельно з ними постали нові пам'ятники, що героїзують міф про борців ОУН-УПА, який є важливою складовою регіональної моделі українського національного минулого та колективної пам'яті мешканців Західної України.

Іншою групою пам'ятників, які підпали під знесення (Я. Галана, О. Гаврилюка) або повного забуття (С. Тудора), стали пам'ятники українським радянським письменникам, які підтримували радянський режим [14, 19].

Потрібно враховувати, що більшість зі зруйнованих пам'ятників споруджена у пафосному радянському стилі. Це були місця особливого культу, оточені широкою смугою "публічної дистанції". Тому простий акт знищення пам'ятника є недостатнім для успішного переозначення міського простору. На місці колишніх монументів залишаються великі зони порожнечі, які перетворюються у так звані "немісця" (використовуючи термін З. Баумана [32, с. 112]). А нова міська влада не має необхідної кількості ресурсів, щоб заново їх забудувати. Відповідно, більшість з цих "немісць" були переозначені за допомогою меморіальних каменів, які інформували громадськість, що в майбутньому тут спорудять новий пам'ятник (рис. 2).

[3] Це припущення ґрунтується на офіційних промовах президента Л. Кучми, які розміщені на www.president.gov.ua.

Рис.2

Решта 16 пам'ятників (67%), споруджені в радянський період, залишені новою українською владою фактично без змін (табл. 1). Серед них найбільшу групу (шість) становлять пам'ятники, присвячені українським історичним діячам/подіям, чотири – різноманітним професіям. Вони переозначені й залучені до нового історичного дискурсу, а отже перетворилися на гібридні маркери.

Таблиця 1

Радянські пам'ятники, що збереглись у Львові після 1991 р.

Історичний період	Професії				Разом
	політичні діячі	поети, митці тощо	науковці	військові й цивільні	
XV-XVI ст.	**-**	**1**	**-**	**-**	**1**
XVII-XVIII ст.	**3**	**-**	**-**	**-**	**3**
XIX ст.	**-**	**1**	**-**	**-**	**1**
XIX – перша половина XX ст.	**-**	**3**	**-**	**-**	**3**
Друга світова війна	**-**	**-**	**2**	**4**	**6**
Друга половина XX ст.	**-**	**-**	**2**	**-**	**2**
Разом	**3**	**5**	**4**	**4**	**16**

Жоден з польських пам'ятників, які збереглися протягом радянського періоду, не був зруйнований після 1991 р., а в деяких випадках пам'ятники реставрували,

простір довкола них облаштовували (наприклад, пам'ятник А. Міцкевичу). Серед інших комеморацій них практик сучасного українського періоду треба згадати відновлення дорадянських польських та українських цвинтарів, а також часткове відновлення єврейського цвинтаря[4]. Однак видимим втіленням практики символічного маркування міського простору було спорудження 38 нових пам'ятників протягом 16 років. Найбільша частина новоспоруджених монументів (24) присвячена українським історичним діячам чи подіям, три маркують єврейські місця пам'яті, один відзначає чеського політичного лідера Т. Масарика, ще один – російського поета О. Пушкіна. Отже, простежується тенденція включення інших національностей у процес символічного кодування міського простору. Однак її не треба приписувати винятково політиці пам'яті, яку проводить міська влада. Наприклад, пам'ятник О. Пушкіну репрезентує "голос" опозиційної пам'яті недомінантної групи – Російського товариства. Він споруджений як громадська ініціатива і став об'єктом частих актів вандалізму з боку українських радикалів. Усі ці тенденції радше відповідають процесові *внутрішньої деколонізації пам'яті* (використовуючи концепт П. Нори). Їхня поява часто є результатом спільних зусиль різноманітних національно-культурних об'єднань і неурядових організацій, а доцільність їхнього існування можуть підважувати носії панівного українського історичного дискурсу. У табл.2 наведено розподіл відповідей мешканців міста на запитання "Які пам'ятники Львова не вписуються в міський простір?"[5]. Як бачимо, 8,8% респондентів назвало різні пам'ятники, присвячені українським діячам чи подіям (наприклад, С. Бандері, Т. Шевченку, І. Франку, Д. Галицькому); 6,8% – радянські меморіали (Монумент Слави, Холм Слави і навіть неіснуючий пам'ятник В. Леніну); 2,1% – польські пам'ятники (А. Міцкевичу, Личаківський цвинтар).

Таблиця 2

Відсотковий розподіл відповідей респондентів на запитання "Які пам'ятники Львова не вписуються в міський простір?", 2007*

Пам'ятники	n	%
Без відповіді	637	79,6
Пам'ятники польським діячам/ подіям	**17**	**2,1**
А. Міцкевичу	12	1,5
Пам'ятник на Личакові	3	0,4
Яблонському (очевидно йдеться про Я. Кілінського)	1	0,1
Польські	1	0,1

[4] Після повного знищення нацистами в радянський час на його місці був ринок, що особливо ускладнює відновлення цвинтаря.

[5] Соціологічне опитування проводили у грудні 2007 р. на замовлення Департаменту "Адміністрація міського голови" Львівської міської ради. Вибірка становила 800 респондентів. Похибка вибірки у межах 5%.

* В анкеті використовували відкрите питання, тому у таблиці подаються назви пам'ятників так, як вони описувалися самими респондентами.

Пам'ятники радянським діячам/ подіям	**54**	**6,8**
Монумент слави воїнам-визволителям	32	4,0
Холм Слави	11	1,4
Радянські пам'ятники	6	0,8
В. Леніну	4	0,5
Танки	1	0,1
Пам'ятники українським діячам/ подіям	**71**	**8,8**
С. Бандері	15	1,9
Т. Шевченку	15	1,9
І. Франку	9	1,1
Д. Галицькому	9	1,1
В. Чорноволу	8	1,0
І. Підкові	3	0,4
Жертвам репресій	2	0,2
С. Тудору	2	0,3
Никифору	2	0,3
І. Трушу	1	0,1
М. Грушевському	1	0,1
М. Шашкевичу	1	0,1
В. Вітовському біля фонтану	1	0,1
Монумент Просвіти	1	0,1
Таблиця про Б. Хмельницького	1	0,1
Інші	**21**	**2,6**
Укрсоцбанк	8	1,0
Юрію Змієборцю	3	0,4
І. Федорову	3	0,4
Гашеку (очевидно йдеться про Швейка)	2	0,3
Матір Божа біля пам'ятника А. Міцкевичу	1	0,1
Нові пам'ятники	1	0,1
Закордонним діячам	1	0,1
Представникам інших культур	1	0,1
Присвячені неісторичним особам	1	0,1
Разом	**800**	**100,0**

Хоча у відповідях кількісно переважають українські пам'ятники, аналіз мотивації респондентів засвідчує, що їхнє несприйняття переважно пояснюється їхньою низькою художньою вартістю: "зроблений неестетично", "зроблений без смаку", "дисгармоніює з архітектурною забудовою", "інший архітектурний стиль" тощо. Натомість пояснення, чим не вписуються польські пам'ятники, мають виразно національне забарвлення: "тому що це чужий польський поет", "тому що він поляк", "пам'яткам польських повстанців у Львові не місце". Одночасно радянські пам'ятники Львова не влаштовують його мешканців, бо вони репрезентують інший

історичний дискурс – "у нас є ОУН-УПА", вони "символізують окупацію та тоталітаризм", "асоціюються з загарбанням", "ідейно застарілі", "розвалюються".

Іншою великою групою недавно збудованих у Львові пам'ятників є монументи, присвячені жертвам радянського чи нацистського режимів (жертв Голокосту, Голодомору, ГУЛагу, НКВС і гестапо). Однак лише декілька з них вшановують неукраїнські національні групи поряд з українцями (рис. 3). Більшість з них адресовані жертвам загалом, не вирізняючи окремих національних груп.

Рис. 3 Меморіал на Замарстинові

Описані особливості процесів внутрішньої деколонізації пам'яті, які позначаються на політиці символічного маркування міського простору, не є чимось характерним винятково для львівської міської спільноти. Тут можемо провести паралелі з політикою пам'яті у польському суспільстві, описаною С. Капральським: "фокус на героїзації смерті прирівнює, свідомо чи ні, становище євреїв та поляків: останні також мають багато героїчних борців. Унікальна доля євреїв, Голокост, не знаходить вираження в польському просторі. Це факт, що може допомогти пояснити, чому, згідно з соціологічними дослідженнями, значна частина сучасного польського суспільства вірить, що польські та єврейські страждання протягом Другої світової війни були схожими і порівняльними" [22].

У табл. 3 наведено розподіл пам'ятників, збудованих у Львові після 1991 р., згідно з різними професійними сферами та історичними періодами, які вони вшановують.

Таблиця 3

Нові пам'ятники, споруджені у Львові після 1991 р.

Історичний період	Професії					Разом
	політичні діячі	поети, митці, культурні інституції	науковці	духовні особи	військовий цивільні	
XIII-XIV ст.	1	-	-	-	-	1
XV-XVI ст.	-	1	-	-	-	1
XVII-XVIII ст.	1	-	-	-	-	1
XIX ст.		3	-	-	-	3
Перша половина XX ст.	4	9	2	-	-	15
Друга світова війна і репресії	2	-	1	-	4 5	12
Друга половина XX ст.	-	-	-	-	1	1
Сучасні	1	-	-	1	1	3
Давні часи	-	-	-	1	-	1
Разом	9	13	3	2	11	38

Як бачимо з табл. 3, у спорудженні нових пам'ятників головний акцент робили на історії XIX - першої половини XX ст. (дорадянському періоді, коли Львів належав до Габсбурзької монархії чи був частиною Польщі), який часто ідеалізований як львівськими інтелектуалами [23], так і в медіа-дискурсі [24] , і репрезентований як "золотий вік". Друга світова війна є наступним за кількістю новоспоруджених пам'ятників періодом. Водночас якщо звернути увагу на послідовність спорудження пам'ятників, то можна говорити про поступову переорієнтацію комеморацій них практик львів'ян з травматичних подій Другої світової війни чи радянського режиму на відзначення наукових та культурних здобутків власного регіону (особливо тих, що належать до дорадянського минулого). Поступово зменшується кількість встановлених пам'ятників, що вшановують жертви сталінського та гітлерівського режимів, натомість зростає кількість монументів, присвячених локальним культурним і релігійним діячам та інституціям. Подібна тенденція свідчить про, нехай ще незначне, але поступове зміщення фокусу з артикуляції героїчно-національної минулого і перенесення його на мультикультурні аспекти історії Львова.

Меморіальні таблиці

Ще одним важливим елементом проектування моделей минулого та символічного кодування міського простору є меморіальні таблиці. Зазначимо, що меморіальна таблиця є хорошим засобом артикуляції певного бачення минулого, оскільки вона порівняно дешева, і її легко виробляти. Крім того, на відміну від

пам'ятників, меморіальна таблиця не потребує додаткового простору чи значних змін у міському ландшафті. Ця відносна простота у встановленні була одним із чинників, що спричинили активне їх використання спершу радянською, а потім українською владами.

Радянський період. Практично всі польські й українські довоєнні меморіальні таблиці знищено протягом радянського періоду, натомість встановлено 80 нових меморіальних дощок: 21 з них відзначала радянські персоналії (чия національність, згідно з радянською ідеологією, майже ніколи не була відображена у написах на таблиці); 47 – радянські події. Разом вони становили 85% нововстановлених таблиць. Пропорційно малою була кількість меморіальних таблиць, присвячених українським історичним постатям чи подіям. Увіковічнювалися лише ті постаті, які належали до радянського метанаративу і відповідали потребам "пропаганди ідеалів соціалістичного суспільства", а відповідно, сприяли підтримці і легітимізації радянської присутності у місті. До таких постатей часто зараховували українських радянських митців – дев'ять таблиць (11%). У процесі встановлення меморіальних дощок простежуємо ті ж тенденції, що й з пам'ятників, – етнічні групи Львова, які колись сумарно становили більшість його мешканців (поляки, євреї, вірмени), протягом усього радянського періоду залишалися практично невидимими у символічному просторі міста. Як приклад, можемо навести дві меморіальні таблиці, присвячені місцевому польському діячу – лідеру робітничих протестів у міжвоєнній Польщі В. Козаку, національна належність якого ніде не відображена. Єдиною історичною постаттю, на чиєму національному походженні наголошували, був російський першодрукар І. Федоров. Це слугувало утвердженню тези про споконвічну дружбу українського і російського народів.

Сучасний український період. Після 1991 р. символічна кодифікація львівського міського простору за допомогою меморіальних таблиць головно повторює стратегії, які застосовували у випадку з пам'ятниками. Успадковані від радянського періоду таблиці зазнали вибіркового знищення або збереження. Значна кількість радянських меморіальних таблиць "збереглася" і після 1991 р. (загалом 50 таблиць, або 62,5%). Більшість з тих таблиць, залишених без змін, присвячена українським радянським історичним постатям або митцям (35 таблиць, або 70%); сім – радянським діячам, які представляють росіян (шість таблиць) чи білорусів (одна таблиця); дві інші відзначали польського революціонера В. Козака.

У проміжку між 1991 і 2004 рр. у Львові встановлено 69 нових меморіальних таблиць (що приблизно відповідає кількості таблиць, споруджених у Львові протягом 47 років радянської влади). Така кількість нових дощок свідчить про масштаб комеморацій них практик у міському просторі Львова протягом останнього десятиріччя. Серед нововстановлених таблиць 55 (80%) маркують українські місця пам'яті, три (4%) – польські; три (4%) – єврейські, одна (1,5%) – російські, одна (1,5%) – німецькі, одна (1,5%) – угорські, чотири (6%) – вшановують жертв Другої світової війни і нацистського чи радянського терору, решта присвячена іншим подіям

(наприклад, меморіальна дошка на честь включення Львова до пам'ятників ЮНЕСКО). Наш аналіз засвідчує наявність (хоч наразі ще доволі слабкої) тенденції до включення деяких елементів історичного минулого, важливого для інших національностей, а також їхніх місць пам'яті, у символічний простір Львова.

Серед меморіальних таблиць, що залишені вибірково, як і серед нововстановлених простежено певний фокус на дорадянському минулому. З табл. 4 бачимо, що більша частина радянських меморіальних таблиць, які "пережили" зміну режимів, присвячена митцям та науковцям (38 таблиць, або 76%), тобто представникам менш заідеологізованих сфер діяльності. На додаток, вони вшановують людей або історичні події переважно з дорадянського періоду (40 таблиць, або 80%).

Таблиця 4

Радянські меморіальні таблиці, що залишились у Львові після 1991 р.

Історичний період	Професії			Разом
	політичні діячі	поети та митці	науковці	
XV-XVI ст.	-	5	-	5
XVII-XVIII ст.	2	-	-	2
XIX ст.	1	2	-	3
Перша половина XX ст.	7	20	3	30
Друга половина XX ст.	2	6	2	10
Разом	12	33	5	50

Як частина процесу відновлення полікультурного минулого Львова, нещодавно відновлено дев'ять меморіальних таблиць з періоду до 1939 р., які вшановують п'ятьох польських діячів і трьох українських. Ще одна позначає місце, де винайдено гасову лампу. Дані табл. 5 дають змогу простежити певні зміни в політиці символічного маркування міського простору за допомогою меморіальних таблиць. Як бачимо, головні тенденції є схожими до описаних у частині про спорудження нових пам'ятників, – головний акцент зроблено на вшануванні дорадянських подій чи історичних осіб; іншу велику групу становлять меморіальні таблиці, присвячені жертвам Другої світової війни і радянських репресій.

Таблиця 5

Нові меморіальні таблиці, встановлені у Львові після 1991 р.

Історичний період	Професії					Разом
	політичні діячі	поети, митці, культурні події	науковці	духовні особи	цивільні особи	
XVII - XVIII ст.	1	-		1	-	2
XIX ст.	1	6	1	-	-	8
Перша половина XX ст.	11	10	6	3	-	30
Друга світова війна і репресії	9	-	-	-	4	13
Друга половина XX ст.	-	3	6	1	-	9
Сучасні	1	3	-	3	-	7
Разом	23	22	13	8	4	69

Назви вулиць

Практика давати назви вулицям і площам також відіграє важливу роль у символічному кодуванні міського простору і (пере)означенні минулого в щоденному житті сучасного суспільства. Назви вулиць відіграють навіть більшу роль у дисциплінуючих техніках політики пам'яті, аніж пам'ятники чи меморіальні таблиці. Меморіальні таблиці, якщо їх не артикулюють у ритуалах комеморації чи не включають у громадське життя міста, скоро стають "природними" маркерами міського простору, частиною автоматизованого сприйняття натовпом перехожих і "зникають" з їхньої уявної мапи міського ландшафту[6]. Відповідно, вони залишаються помітними лише для ока "чужого" і "туриста". Водночас референція до назв вулиць є більш інтегрованою в щоденний досвід жителів міста, які постійно звертаються до назв вулиць, коли заповнюють бюрократичні форми, просять водія зупинитися, пояснюють місце знаходження чогось тощо.

Радянський період. Порівняльний аналіз змін назв львівських вулиць, зроблених спершу за радянської влади, а потім у новій українській державі, дає змогу простежити специфічні локальні та регіональні риси реартикуляції минулого, а також політику обох режимів стосовно різних національностей, що проживають чи

[6] У соціологічному опитуванні "Львівська ідентичність", проведеному у грудні 2007 р. на замовлення Департаменту "Адміністрація міського голови" Львівської міської ради, на запитання "Який новий пам'ятник визначній особі чи події Ви б хотіли бачити у Львові?", частина респондентів назвала імена тих історичних осіб, яким уже споруджено пам'ятники у Львові (А. Міцкевичу, Б. Хмельницькому, В. Чорноволу, І. Франку тощо).

проживали у місті. Загальне дослідження змін назв вулиць у Львові протягом періоду 1871-1997 рр. проведене Я. Грицаком і В. Сусаком у статті "Конструювання національного міста: випадок Львова". Нижче ми коротко розглянемо висновки, яких дійшли автори, і порівняємо їх з результатами нашого дослідження пам'ятників та меморіальних таблиць.

Протягом першого радянського періоду (1939-1941) процес символічного перекодування міського простору не був настільки інтенсивним, як під час другого (1944-1991). У проміжку між 1939 і 1941 рр. змінено лише 39 назв вулиць. Для порівняння, у період між 1944 і 1969 рр. перейменовано 85% вулиць [25, p. 149].

Зміни в назвах вулиць протягом цього періоду відповідали тій самій логіці, що і спорудження пам'ятників чи встановлення меморіальних таблиць. Найбільша група історичних назв вулиць прямо стосувалася радянської історії – 24% на 1969 р. Радянський образ Львова був ще більш промовистим, якщо врахувати інші, неісторичні назви вулиць: 13% стосувалися різних географічних місцевостей Радянського Союзу чи комуністичної Східної і Центральної Європи; інші 5% репрезентували новий індустріальний характер міста [25, p. 149]. Ці нові індустріальні зміни, що відбулися у Львові за радянського режиму, стали одним з ключових символів у репрезентації радянського характеру міста і центральною темою тогочасних туристичних путівників по місту [18, 19].

Аналіз національного складу історичних постатей, обраних для назв вулиць у радянський період, виявляє аналогічні тенденції у політиці символічного маркування міського простору, що й стосовно пам'ятників та меморіальних таблиць. Назви вулиць, присвячені українським історичним діячам, ніколи не становили більшості. Хоча демографічно українці – панівна група у Львові, символічно вони були меншиною – на 1969 р. українські назви вулиць становили 20% усіх вулиць Львова. Після трагічних подій Другої світової війни та примусових міграцій польсько-українського населення росіяни становили другу за кількістю національну групу в місті. Як наслідок, символічний простір Львова вперше був позначений назвами вулиць, присвяченими російським історичним постатям. Інша функція подібних назв полягала у витворенні такого символічного міського простору, який би наголошував на спільних історичних коренях росіян та українців і створював ілюзію, що це місто завжди належало "українцям, які в 1939 р. після шести століть чужоземної окупації нарешті об'єдналися зі своїми братами в Радянській Україні" [18, с. 5]. Для цього імена українських і російських історичних постатей старанно добирали і вписували в радянський метанаратив. Усі інші назви вулиць, які фіксували імена діячів, що не відповідали радянській моделі історичного минулого, особливо представників національних меншин, які традиційно проживали у Львові, були зведені до мінімуму. Особливий випадок становили польські назви вулиць. Радянський режим прагнув "стерти" з символічного ландшафту міста практично всі сліди колишньої польської присутності і через переназивання вулиць легітимізувати власне бачення минулого м. Львова. Проте декілька польських назв вулиць було збережено – вулиці

М. Коперника, А. Міцкевіча, Т. Костюшка. Ще кілька запроваджено вперше – вулиці С. Банаха та Т. Бой-Желєнського. Однак усіх цих діячів можна було трактувати як невід'ємну частину радянського історичного пантеону, який охоплював також і видатні постаті з різних національних культур, що вписувались у радянську схему минулого [25, p. 150]. У такий спосіб наголошували на інтернаціональності радянського режиму. Водночас було ліквідовано єврейські назви вулиць. Отже, політика переназивання львівських вулиць у радянський період цілковито відтворює тенденцію до практично повної маргіналізації польських імен і тотального вилучення єврейських назв, зафіксовану нами під час аналізу пам'ятників і меморіальних таблиць. Якщо порівняти описану С. Капральським ситуацію у польському суспільстві з ситуацією у Львові, то можна помітити, що політика пам'яті та стратегії маркування міського простору, що їх використовували комуністичні режими обох країн, були спрямовані на ігнорування багатонаціонального складу цих спільнот і перетворення євреїв на найменш видиму групу [22].

Сучасний український період.Зазначимо, що після здобуття Україною незалежності ступінь залученості громадянського суспільства у процес перейменування вулиць м. Львова був суттєво більшим, ніж у випадку з будівництвом пам'ятників чи встановленням меморіальних таблиць. Для цього міська рада створила спеціальну комісію, яка складалася переважно з професійних істориків та відомих громадських діячів. Деякі вулиці перейменовано на вимогу груп підтримки (наприклад, студентське звернення про запровадження вулиці Джона Леннона). Окремі перейменування ставали предметом гарячих дискусій у ЗМІ (місцевих і закордонних), провокували взаємо- чи протидію різних акторів, активізували стратегії опору, як у випадку з перейменуванням вулиці М. Лермонтова на вулицю Дж. Дудаєва, вулиці О.Пушкіна на вулицю Генерала Чупринки, вулиці Миру на вулицю С. Бандери. Серед стратегій опору, що їх застосовували мешканці, не згідні з такою політикою перейменувань, були замальовування табличок з новими назвами вулиць або надписування на стінах будинків старих назв (рис. 4).

Рис. 4

Також зазначимо, що перейменування вулиць відбувалося в значно більших масштабах, ніж ліквідація/спорудження пам'ятників і таблиць. Якщо 2/3 споруджених у радянський час пам'ятників і таблиць існують у незалежній Україні, то більшість назв вулиць, що творили радянський образ міста, змінено. Як наголосили Я. Грицак і В. Сусак, "основний задум полягав не лише в тому, щоб створити український образ міста, й у тому, щоб популяризувати й закорінювати у масовій свідомості українську історичну пам'ять. Перевагу віддавали іменам українських історичних постатей, тотально замовчуваних у радянський період. Ці імена надавали центральним і найзаселенішим вулицям з інтенсивним транспортним зв'язком. Інший принцип полягав у тому, щоб заповнювати певні райони наборами імен, що становлять певний розділ української національної історії … Центр міста перетворено на символ об'єднання всіх українських земель у боротьбі за національне визволення (наприклад, одна з центральних площ була названа на честь так званої *соборності*, центральної ідеї українського націоналізму)" [25, p. 153-154].

Логіка, яку використовували в разі вибору історичних постатей, чиїми іменами називали вулиці, відповідала логіці вибору постатей і подій, які вшановували пам'ятниками і меморіальними таблицями. Перевагу надавали особам, що репрезентують модерну українську історію XIX-XX ст. з особливим фокусом на галицьких діячах. Загалом політика пам'яті і символічне маркування Львова репрезентує поєднання різних моделей історичного минулого – української з елементами локальної і регіональної, яка наголошує на важливості Львова і Галичини в будівництві модерної української нації, а також (пост)радянської та європейської.

Подібно як і при встановленні нових пам'ятників і меморіальних таблиць, у змінах назв вулиць простежується тенденція певного визнання полікультурності міста, що передбачає обмежене відновлення колишніх польських та єврейських назв вулиць і часткове запровадження нових. Я. Грицак і В. Сусак підрахували, що 1997 р. 20% усіх львівських вулиць були присвячені історичним постатям інших народів. Найбільшою неукраїнською групою досі є російські назви, хоча їхня теперішня кількість знизилась до 32% від попередньої. Більшість російських назв вулиць присвячені дорадянським письменникам, науковцям чи митцям (О. Ґерцен, І. Тургєнєв, В. Короленко та ін.). Унаслідок обмеженого відновлення деяких давніх назв (що існували до 1939 р.) збільшилась кількість польських і єврейських назв вулиць (польські – від 9 в 1986 до 17 в 1997 р.; єврейські[7] – від 0 в 1986 до 5 в 1997 р.) [25, p. 155 - 156]. Порівняння часток пам'ятників, меморіальних таблиць і назв вулиць, присвячених історичному минулому інших національних груп, засвідчує, що найбільш орієнтованим на відтворення колишньої полікультурності міста був процес перейменування вулиць. Цю відмінність можна пояснити, по-перше, більшою залученістю громадянського суспільства і, відповідно, активнішою деколонізацією пам'яті меншин; по-друге, тим, що перейменування вулиць потребує менших

[7] Трьом єврейським вулицям (Староєврейській, Г. Діаманда, Я. Раппапорта) було повернуто старі історичні назви, а двом іншим дано нові (одна присвячена Маєру Балабану, а інша – Шолом-Алейхему).

ресурсів; по-третє, більшою кількістю вулиць порівняно з кількістю пам'ятників та меморіальних таблиць, що дало змогу задіяти набагато ширший репертуар історичних постатей/подій.

Образ міста в свідомості людей

У центрі нашої уваги – процеси символічного маркування міського простору, представлені спробами (пере)прочитати і (пере)писати місто як соціальний текст завдяки конструюванню його специфічних історичних образів за допомогою змін назв вулиць, спорудження/усунення пам'ятників та меморіальних таблиць. Історичні дискурси, нав'язані містові та його мешканцям правлячими елітами, можуть інтерналізуватися, або ж стимулювати застосування різних стратегій опору та прагнення деколонізувати історичну пам'ять з боку тих чи інших соціальних груп. Видима присутність недомінантних груп у символічному просторі міста, а також сила їхнього опору домінантним моделям історичної пам'яті значно залежать від рівня демократичності, відкритості й толерантності стосовно "інших" у кожному конкретному суспільстві.

Стратегії опору у львівському міському просторі

Протягом радянського періоду альтернативні пам'яті мали дуже обмежений простір для вираження і переважно були обмежені приватною сферою (приховані сімейні історії та святкування, використання старих назв вулиць/місць) чи напівлегальною або й підпільною діяльністю (наприклад, Самвидав). Сьогодні мешканці Львова для того, щоб виразити опозиційну пам'ять, можуть застосовувати значно ширший спектр стратегій опору. Проте міський простір і надалі залишається не дуже толерантним до проявів "інакшості", його також важко окреслити як полікультурний. Новими найпоширенішими стратегіями символічної репрезентації контрпам'ятей (використовуючи термін М. Фуко) є: святкування спільнотами власних релігійних чи національних свят, створення "альтернативних" туристичних маршрутів чи путівників, заснування нових або відновлення старих (дорадянських) місць пам'яті (наприклад, пам'ятник О.Пушкіну, Меморіал жертвам львівського гетто, реконструкція польського меморіалу на Личаківському цвинтарі), використання альтернативних назв до офіційних місць пам'яті . Сюди ж можемо зачислити невідвідувані (так звані "мертві") пам'ятники (наприклад, пам'ятник загиблим міліціонерам). Як зауважив М. Ямпольський, "у реальності пам'ятники зрідка стають об'єктами істинного культу чи пошани" [26, с. 92]. Інші, агресивніші, стратегії опору можуть передбачати акції протесту, малювання графіті чи навіть акти вандалізму.

Інтерналізація

З огляду на панівні дискурси, продуковані місцевою і/чи національною елітою, треба також ставити питання про те, наскільки їх підтримують чи інтерналізують мешканці Львова. Наскільки образ/образи міста, що формуються за допомогою

таких маркерів, як пам'ятники, пам'ятні дошки чи назви вулиць, знаходять відображення в ідентичностях пересічних мешканців? Які з артикульованих та маркованих історичних подій чи персоналій стали частиною їхньої історичної пам'яті? Проаналізуємо, наскільки спроби нав'язати спочатку радянську версію історичного минулого, а потім процес символічного переозначення міського простору передусім як українського, позначилися на формуванні колективної пам'яті мешканців Львова. Ми спиратимемось на результати двох соціологічних досліджень[8]. До запитальників було введено два відкриті запитання[9], що дають змогу визначити репертуар національних "героїв" та "антигероїв", які є важливими для мешканців Львова.

На основі відповідей львів'ян, які брали участь в опитуванні (2004 р.) і відповіли на запитання про те, кого вони зараховують до позитивних історичних постатей, ми склали список з 73 діячів, більшість з яких становлять українці. Однак є згадки про трьох російських (О.Суворов, І. Федоров, Б. Єльцин) і трьох радянських (М. Горбачов, Л. Брєжнєв, М. Хрущов) героїв. Жодної польського чи єврейського історичного діяча не згадано. В опитуванні 2007 р. респонденти назвали понад сто історичних постатей, більшість з яких знову таки належала до української національної моделі пам'яті. Серед інших постатей названо вісім радянських історичних осіб (які, передусім, представляють партійних лідерів СРСР чи УРСР: Ю. Андропов, Л. Брежнєв, М. Горбачов, М. Скрипник, Й. Сталін, К. Черненко, В. Щербицький), двох російських (І. Федоров і П. Судоплатов), польського короля Яна Казимира, австрійського імператора Франца-Йосифа та Папу Римського Івана-Павла II. Отже, з плином часу стають помітнішими процеси внутрішньої деколонізації пам'яті.

За результатами опитувань 2004 та 2007 рр. список тих, хто, на думку львів'ян, відіграв "неґативну" роль в історії України, був дещо коротшим (у 2004 р. – 58 осіб; у 2007 р. – 80). Серед "антигероїв" радянські постаті у 2004 р. становили – 33,7%, у 2007 р. – 46%; російські – 6,7 і 8%, інші національності – 3,1 і 8,0%. В останній категорії в обох опитуваннях є польські історичні діячі – король Казимир Великий, Я. Вишневецький і Ю. Пілсудський.

Якщо порівняти список історичних постатей, яким у Львові встановлено пам'ятники чи меморіальні дошки, зі списками героїв, яких називали мешканці міста, то стає очевидним, що рівень інтерналізації історичного минулого, сконструйованого за допомогою цих символічних маркерів, є досить низьким. З усіх історичних осіб,

---

[8] "Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархії соціальних лояльностей", яке проводив Інститут історичних досліджень (ЛНУ ім. І. Франка) і Мічіганський університет 2004 р. у Львові та Донецьку під керівництвом американського проф. О. Маланчук, українських професорів Я. Грицака і Н. Черниш, а також В. Сусака і В. Середи. Вибірка: 400; "Львівська ідентичність" – уже згадуване вище дослідження, яке проводили на замовлення Департаменту "Адміністрація міського голови" Львівської міської ради під керівництвом В. Середи. Вибірка: 800.

[9] "Назвіть трьох історичних осіб, що відіграли найбільш позитивну роль в історії України" та "Назвіть трьох історичних осіб, що відіграли найбільш неґативну роль в історії України".

яким встановлено пам'ятники у Львові, респонденти (у запитання про героїв) змогли пригадати лише 7 діячів (або 22%). Серед тих постатей, чиї пам'ятники є у Львові, але кого не назвали респонденти, є такі польські історичні діячі, як В. Ґловацький, Й. Капущінський і А. Міцкевич, а також українські – М. Кривоніс, І. Підкова, В. Стефаник, І. Труш тощо. Отже, на формування уявлень мешканців Львова про історичне минуле впливає не тільки міська політика пам'яті, й інші чинники. Зокрема, у відповіді на запитання про джерела, з яких вони отримують знання про історію України, львів'яни на перше місце поставили ЗМІ та художню літературу на історичну тематику[10].

Наш аналіз засвідчив, що з історичними постатями, яким встановлено меморіальні таблиці, мешканці Львова ще менше ознайомлені. Із 103 вшанованих таблицями історичних діячів львів'яни пам'ятали лише десять імен (9,7%). Отже, можемо стверджувати, що зусилля, спрямовані правлячими елітами на формування політики пам'яті, та спроби символічного переозначення львівського міського простору, впливають на рівень інтерналізації проектованих історичних образів міста його мешканцями. Проте ці процеси не є однозначними. Як бачимо, не всі глорифіковані постаті та історичні образи знаходять відображення у спогадах про минуле та ідентичностях львів'ян, а проектовані образи історичного минулого наштовхуються на різноманітні практики опору та прояви опозиційних пам'ятей.

* * *

Порівняльний аналіз змін, що відбувалися у символічному просторі Львова після Другої світової війни, засвідчив, що образ Львова як українського міста було частково сформовано вже в радянський час. Значну частину символів, які маркують його сьогодні як українське місто, встановлено у радянський період, оскільки в легітимізаційних стратегіях комуністична влада зверталася також і до українського національного минулого. Проте, слід зауважити, що радянська політика пам'яті стосовно Львова досить селективно включала окремі українські символи у панівний радянський історичний наратив. Як наслідок, формувалася комбінація символів, завдання якої полягало у створенні насамперед радянського образу міста з метою "пропаганди ідеалів соціалістичного суспільства", в якому зберігалися окремі українські риси.

Натомість після здобуття Україною незалежності у Львові розпочався процес активного переозначення символічного простору міста. Зокрема, постали пам'ятники, присвячені тим історичним діячам, яких респонденти зараховують до важливих представників сучасної моделі українського історичного минулого Львова – Данилові Галицькому, Тарасові Шевченку, Михайлові Грушевському і Степану Бандері, які не могли з'явитися у Львові у попередній період.

Втручання у процес політики пам'яті з боку радянського режиму (яке відбувалося не без часткової підтримки з боку місцевого населення) призвело до практично

[10] Дослідження "Львівська ідентичність" (2007).

повного руйнування єврейських і польських, а також знищення частини українських і вірменських місць пам'яті. Ці дії ґрунтовно змінили комеморацій ний простір Львова, який внаслідок Другої світової війни втратив багатонаціональний характер.

Недавно опубліковані дослідження процесів відновлення місць пам'яті, виконані дослідниками з Литви та Польщі, уможливлюють порівняння Львова з сусідніми постсоціалістичними країнами [22, 31]. Як засвідчує аналіз, відмінність між українським випадком і порівняльними прикладами у Центрально-Східній Європі полягає в тому, що українці в радянському Львові, будучи найчиселеннішою національною групою у місті, не домінували в політиці пам'яті. Їхнє минуле, за винятком окремих елементів, включених у радянський історичний метанаратив, так само руйнували чи спотворювали.

Спільною рисою, яка простежується у процесах символічного маркування міського ландшафту Львова та інших центральноєвропейських міст, є те, що після приходу до влади демократичних сил, у всіх цих спільнотах почала домінувати тенденція, як полягає у спробі "відновити" міську історію після **"**радянського/ комуністичного спотворення**"** (те, що П. Нора називав ідеологічною деколонізацією пам'яті) та "накинути" на міський ландшафт національну (литовську, польську чи українську) модель минулого шляхом руйнування чи реартикуляції старих місць пам'яті і витворення нових. Однак специфіка України полягає в тому, що в українському суспільстві досі немає консенсусу стосовно того, що можна вважати українським національним минулим. Тому, аналізуючи львівський випадок, треба враховувати його регіональну специфіку. Адже, ті символічні маркери національного минулого, які домінують у львівському ландшафті, можуть у деяких випадках суттєво не збігатися з українською моделлю історичного минулого, що підтримується і пропагується центральною владою (яка виділяє гроші для міського бюджету). Тому Львів не можна трактувати як зразок, що репрезентує загальноукраїнську модель національного минулого в політиці пам'яті[11]. Як приклад, можемо навести конфлікт між українським урядом, міською адміністрацією та представниками місцевих громад щодо доцільності та особливостей відновлення польського цвинтаря "Орлят". Як бачимо, політика пам'яті у львівському міському просторі має свої сильні регіональні та локальні особливості.

Водночас, надмірним спрощенням буде відображення політики пам'яті у Львові як такої, яку нав'язує виняткова міська рада і яка є однобічно спрямованою на конструювання українського образу міста (з певними регіональними особливостями). На нашу думку, її треба описувати як багатовекторний процес, де місцеві об'єднання громадян і неурядові організації, національно-культурні товариства та громадські-організації, що репрезентують різні політичні сили, етнічні, релігійні вікові чи гендерні

[11] Детальніше висвітлення розходжень між моделлю українського минулого, яку нав'язує центральна влада, і місцевими варіаціями історичної пам'яті у Львові див. *Середа В. В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні. Рукопис. – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2006. – 240 с.

групи змагаються між собою та з міською адміністрацією за право впливати на (якщо не цілковито визначати) політику пам'яті у Львові. Поміж ними, а також між ними та міською владою можуть існувати доволі сильні суперечності стосовно того, що треба вшановувати, у якій формі та які символи використовувати для репрезентації минулого (наприклад, дискусії навколо спорудження пам'ятника Степанові Бандері чи реставрація міста до 750-річчя).

З центральною тенденцією політики пам'яті Львова – артикуляцією українського образу міста – конкурує інша сильна тенденція. Її можна окреслити як прагнення символічно "вписати" місто у європейське історичне минуле (тут також простежуються аналогії з польським та литовським випадками). Дискурс про "європейськість" Львова артикулюється різними акторами – міською владою, групами, що репрезентують місцеве громадянське суспільство, приватними комерційними закладами (використання "європейських" назв та інтер'єрів ресторанів/кав'ярень, фігур Швейка чи мушкетера при вході тощо). Однак проектовані історичними дискурсами "українська" та "європейська" моделі історичного минулого та їхні символічні репрезентації в міському просторі Львова мають доволі складні та неоднозначні взаємовідношення. З одного боку, вони взаємодоповнюють і посилюють одна одну. Українська – через акцентування на тому, що Львів завжди належав до Європи ("перлина Європи" [28], "справжній діамант Східної Європи" [29], "серце Європи" (див. рис. 5)). Львів часто описують як найбільш європейське місто України як архітектурно, так і в політичних орієнтаціях його мешканців[12]. А європейська модель – завдяки туристичному та комерційному пошукові нових "екзотичних" і унікальних маршрутів, де Львову відводять роль "екзотичної" Європи ("Львів, місто левів, є мабуть наймальовничішим і найбільше європейським з усіх українських міст" [30]).

Утім, ці історичні дискурси можуть бути і взаємовиключними. Український історичний дискурс з його комеморацийними практиками та символами належить скоріше до модерного націєтворчого проекту, а сучасний європейський – до постмодерністської традиції, яка ставить під питання саму можливість існування таких модерних уніфікуючих та націєструктуруючих проектів включно з європейським. Цей новий європейський історичний дискурс завжди розглядає минуле як неповне, фрагментоване та гетерогенне, яке не існує як усталений об'єкт, а завжди є процесом боротьби між панівною і "опозиційною" пам'яттю (тобто пам'яттю груп, які були вилучені з колективних комеморацийних практик). Можемо прогнозувати, що з просуванням України на шляху європейської інтеграції тертя між українським та європейським дискурсами про минуле та їхніми репрезентаціями тільки посилюватиметься.

С. Капральський, описуючи сучасну ситуацію у польському суспільстві, зауважив, що "конфлікт навколо символічного простору не припиняється, коли одна зі сторін не бере участі в боротьбі. Він перетворюється на пасивний конфлікт пам'ятей.

[12] Див. дискусії на www.zaxid.net

Рис. 5

Простір стає ареною як для забування, так і пригадування, але тепер він представляє лише пам'ять групи, що вижила. Пам'ять групи, що зникла, її матеріальне втілення можуть використовувати переможці без жодних перешкод" [22]. Відмінність між українським та польським випадками полягає в тому, що в Польщі "комуністи в своїй стратегії легітимізації зверталися до польської національної традиції". Водночас, як зазначено вище, хоча українці були найбільшою національною групою у Львові, вони не домінували в політиці пам'яті. Тому сьогодні міська адміністрація Львова має нелегкий вибір. З одного боку, більшість населення міста становлять українці, які підтримують тенденцію кодифікації комеморацийного простору Львова як українського. З іншого, у прагненні витворити образ демократичного та проєвропейського міста ("перлини Європи"), міська влада не може оминути процес відтворення елементів колишньої багатокультурності міста. Однак тоді постає питання: хто має вирішувати, що саме відновлювати і зберігати в міському просторі (зважаючи на те, що частка національних меншин у Львові є дуже незначною: у 2001 поляки становили 0,88%; євреї – 0,27%, вірмени – 0,11%)? Треба також враховувати, що ці національні (в домодерний час – етнорелігійні) групи мали дуже різні досвіди співпраці та конфліктів у процесі символічної кодифікації міського простору Львова. Тут постає інше питання: як презентувати ці часто конфліктні пам'яті? І одночасно як уникнути надмірної сеґрегації пам'ятей цих груп? Як зробити так, щоб місця пам'яті інших національних (політичних, релігійних тощо) груп стали елементом спільної полікультурної ідентичності мешканців Львова?

Огляд сучасних тенденцій у політиці пам'яті Львова засвідчує, що хоча його населення, на перший погляд, виглядає досить однорідним, символічний простір міста репрезентований скоріше фраґментованими пам'яттями. Процес ідеологічної

деколонізації добре простежується в символічному просторі міста Львова (представлений пам'ятниками, меморіальними таблицями і назвами вулиць), де головними конкурентами є радянське і дорадянське (часто українське) минуле. Однак цей процес не можна описати як однобічно спрямоване заміщення старої радянської моделі новою українською, тому що: 1) нова українська модель сама є предметом боротьби; 2) українська та радянська моделі не завжди і не обов'язково суперечать одна одній; 3) українська і радянська моделі також конкурують чи взаємодіють з локальною, регіональною та європейською моделями історичного минулого. На додаток наголосимо, що нова українська репрезентація минулого має неоднорідні прояви, і їй протистоять різні актори як на місцевому, так і на державному рівнях.

Цей процес супроводжується іншим типом деколонізації пам'яті – внутрішньою деколонізацією, коли домінантним у репрезентаціях минулого "голосам" протиставляють пам'яті недомінантних груп. Тому спроби представити львівський комеморацій ний простір як головно український постійно наштовхуються на спротив з боку меншин, які часто апелюють до колишньої полікультурності та поліетнічності міста. Якщо взяти до уваги, що деякі з цих груп, які сьогодні належать до меншин, у минулому домінували у Львові і мали власну політику пам'яті та проекти символічного маркування міста, то головне питання полягає в тому, як ці суперечливі (а іноді конфліктні) пам'яті відображені в сьогоднішньому символічному просторі міста. Наразі можемо говорити про сеґрегацію пам'ятей, коли кожна з національних груп зосереджується перш за все на репрезентації своєї власної історії і приділяє менше уваги (якщо взагалі приділяє) пам'яті інших груп. Відновлені пам'яті національних меншин, відображені в символічному просторі міста Львова, залишаються невидимими для більшості мешканців міста (що довів аналіз історичних ідентичностей львів'ян), або ж сприймаються як загроза домінантній моделі історичного минулого. Утім, з'явилися дві нові тенденції. По-перше, поява нової міської ідентичності, ключовим маркером якої виступає полікультурне минуле Львова [детальніше див. 38]. Проте, як слушно зауважив А. Заярнюк [23], проблема з цією ідентичністю (та дискурсом, який її підтримує) полягає в тому, що багатонаціональне львівське минуле спрощено представляють як незмінне мирне співіснування різних національних груп без жодних внутрішніх конфліктів. По-друге, зміна фокусу політики пам'яті у Львові з переважно національних свят і символів на святкування культурних та наукових досягнень регіону. Цей процес стимульований прагненням утвердити новий образ Львова як демократичного європейського міста, що передбачає декларування і визнання міської полікультурності. Врешті, львівську полікультурність частково "винаходять" для туристів. Розповіді про унікальність Львова та наголошення на його багатокультурній спадщині стають основою для розвитку туристичної індустрії. Туристів запрошують насолодитись святом різноманітності й ознайомитися з символічними репрезентаціями відмінних версій історичного минулого міста.

1. Критика. – 2002. – № 7-8.
2. Ї. – 2003. – № 29.
3. Austrian History Yearbook. – 2003. – N 34.
4. Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture / Ed. by J.Czaplicka. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. – 365 p.
5. Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities / Ed. by John J. Czaplicka. Baltimore-London: Woodrow Wilson Center Press, 2003. – 448 p.
6. Історія Львова: : у 3 т. / Гол. ред. Я. Ісаєвич. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т.2. – Львів: Центр Європи, 2007. – 559 с.
7. Історія Львова: у 3 т. / Гол. ред. Я. Ісаєвич. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т.1. – Львів: Центр Європи, 2006. – 296 с.
8. *Binder H.* Making and Defending a Polish Town: "Lwów" (Lemberg), 1848-1914 // Austrian History Yearbook. – 2003. – N 34. – C. 57-83.
9. *Wendland V.* Post-Austrian Lemberg: War Commemoration, Interethnic Relations, and Urban Identity in L'viv, 1918–1939 // Austrian History Yearbook. – 2003. – N 34. – C. 83-103.
10. *Середа О.* Масові урочистості та міський публічний простір // Історія Львова: у 3 т. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т. 2. – Львів, 2007. – С. 301-317.
11. *Середа О.* Щоденне життя // Історія Львова: У 3 т. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т. 2. – Львів: Центр Європи, 2007. – С. 318-333.
12. *Голик Р.* Львів. Місто і міф. – Львів: Піраміда, 2005. – 192 с.
13. *Нора П.* Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный Запас. – 2005. – № 2 - 3. – Т. 40-41 // www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434
14. *Грабовецький В.* Напис на камені. – Львів: Каменяр, 1976. – 108 с.
15. *Kuzio T.* History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space // Nationalities Papers. – 2002. – N 30. – Vol.2. – P. 241 - 264.
16. *Wanner C.* Burden of Dreams. History and Identity in post-Soviet Ukraine. – Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1998. – 255 p.
17. *Bouldry L., Corijn E.* The Century of the City. – Brussels: Colophon, 2005. – 238 p.
18. *Островский Г.* Львов. – Ленинград: Искусство, 1975. – 208 с.
19. *Стефанишин Р.* Львов: три дня знакомства с городом. – Львов: Каменяр, 1984. – 175 с.
20. *Mosse G.* Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars. New York-Oxford: Oxford University press, 1990. – 258 p.
21. www.president.gov.ua (30th December 2004).
22. *Kapralsky S.* Battlefields of memory: landscape and identity in Polish-Jewish relations // History and Memory. – 2001. – N 2. – Vol. 13. – P. 35- 8.
23. *Zayarnyuk A.* "Lviv Über Alles", an Eden for Intellectuals // Susan Ingram, Markus Reisenleitner, Cornelia Szaby-Knotik (eds.). Floodgates - Technologies, Cultural (Ex)change and the Persistence of Place. – Frankfurt/M: Peter Lang, 2006. – P. 149-184.
24. *Sereda V.* Regional Historical Identities in Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk // Наукові Записки. Національний університет "Києво-Могилянська Академія". Соціологічні науки. – 2002. – № 20. – С. 26-34.
25. *Hrytsak Ya., Susak V.* Constructing a National City: A Case of Lviv // Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities. Ed. by John J. Czaplicka. – Baltimore-London: Woodrow Wilson Center Press, 2003. – P. 140-164.
26. *Yampolsky M.* In the Shadow of Monuments: Notes on Iconoclasm and Time // Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth Century Russia. – Bloomington: Indiana University Press, 1995. – P. 92-112.
27. *Velychenko S.* Rival Grand Narratives of National History. Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts Ukraine's Past (1772 - 1991) // Österreichische Östhefte. – 2000. – N 42. – P. 139-161.

28. Львів, перлина Європи. – Львів: Такса Дизайн Груп, 1997. – 22 с.
29. Львів: туристичний путівник / За ред. Ю. Бірюльова, А. Рудницького – Львів: Центр Європи, 2004. – 516 с.
30. www. panorama-tours.com.ua/citybreaks/lviv/ (25th July 2007).
31. *Турбина Е.* Места памяти, монументы и "новая" демократия // Топос. – 2000. – № 3. – С. 79-93.
32. *Бауман З.* Текучая современность. – Москва: Питер, 2008. – 240 с.
33. *Huyssen A.* Twilight Memories. – New York, London: Routledge, 1995. – 292 p.
34. *Radstone S.* Memory and Methodology. – Oxford, New York: Berg, 2000. – 256 p.
35. *Джадт Т.* "Места памяти" Пьера Нора: Чьи места? Чья память? // Ab Imperio. – 2004. – № 1. – С. 44 -71.
36. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. К.: Критика, 2008.
37. Эстетическое оформление города: из опыта политического и архитектурно-художественного оформления Львова / Скрипченко Ю. Н., Гладуш О. К., Огранович С. А., Хохулин А. В. – Киев: Будівельник, 1982. – 152 с.
38. *Середа В., Судин Д.* "Львів'янин" – окрема ідентичність чи просто прописка? // Вісн. Харків. ун-ту. – 2008. – № 795. – С. 94-98.

CITY AS *LIEU DE MÉMOIRE*: COMMON OR SEGREGATED MEMORY? CASE OF LVIV

V.V. Sereda

Ivan Franko National Univesrsity of Lviv
Sereda_vik@yahoo.com

This article is a comparative study of changes that happened to Lviv's politics of memory reflected in symbolic landscape during the last two changes of political regimes (from Polish to Soviet and from Soviet to Ukrainian). Particular features of politics of memory under the Soviet and new Ukrainian regimes and their manifestations in Lviv urban space will be discussed in the first part of the article. Some theoretical aspects of studying mechanisms of shaping of politics of memory within an urban space as well as its structure need to be reflected before presenting results of our analysis. A new conceptual scheme of the symbolic structure of a city's politics of memory and its impact on the collective identities of the inhabitants will be introduced here. Using this scheme in the second part of the article I will perform a diachronic analysis of changes of the politics of memory in Lviv after World War II, focusing on monuments, memorial plaques and street names as the most important markers of urban landscape. In the last part I will consider what impact all these processes had on identities of contemporary inhabitants of Lviv, discussing effectiveness of memory politics and level of its internalization, as well as possible strategies of resistance.

Key words: politics of memory, symbolic marking of urban space, ideological and internal decolonization of memory, strategies of resistance.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.2007
Прийнята до друку 10.01.2008